

نوع مقاله: ترویجی

موضوع‌شناسی پول^۱

shfieeabas200@yahoo.com

عباس شفیعی‌نژاد / مدیر گروه اقتصاد مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)
دریافت: ۹۹/۱۰/۱۹ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۱/۲۵

چکیده

تغییر پول از پول کالایی به پول‌های اعتباری و الکترونیکی، مسائل جدیدی را در حوزه پول و بانک به وجود آورده، که ضرورت شناخت آن را بیشتر کرده است. در نظریه برگزیده، پول هر آن چیزی است که به‌طور گسترده به‌عنوان وسیله پرداخت، شناخته می‌شود. با توجه به ماهیت پول «عینیت داشتن» پول موضوعیت ندارد و هر کس سپرده‌ای در بانک قرار دهد، به اندازه سپرده‌ی خود از بانک طلبکار می‌شود، نه عین پول خود. بنابراین چیزی به‌عنوان «ملکیت مشاع» در مورد سپرده‌های بانکی مصداق ندارد و اگر بخشی از درآمدهای بانک حرام باشد، موجب سرایت حرمت به سایر درآمدها نمی‌شود. برای شناخت احکام و معاملات پول، شناخت نحوه عرضه و انگیزه‌های تقاضای پول حائز اهمیت است. علاوه بر انگیزه احتیاطی و معاملاتی، انگیزه سفته‌بازی نیز یکی از انگیزه‌های نگهداری پول است. عرضه پول در اقتصاد، به واسطه بانک مرکزی و نظام بانکی انجام می‌شود. سیستم ذخیره جزئی (اعطای وام بیش از موجودی بانک) علاوه بر ایجاد حق امتیاز برای بانک‌ها، عامل ایجاد نوسانات اقتصادی است.

کلیدواژه‌ها: ماهیت پول، کاهش ارزش پول، اقتصاد اسلامی، بانک‌داری اسلامی، موضوع‌شناسی فقهی.

مقدمه

این معنا که جنس و فصلی داشته باشد، موردنظر نیست؛ بلکه آنچه مهم است اینکه عقلاً چه چیزی را به‌عنوان پول اعتبار می‌کنند و چه ویژگی‌هایی را از مقومات پول می‌دانند.

پول در محاورات یومیه با معانی متفاوت مورد استعمال واقع می‌شود؛ اما این واژه نزد اقتصاددانان دارای معنای مشخصی است که با مفهوم رایج آن در زبان محاوره‌ای متفاوت است (میشکین ۱۳۹۰، ص ۶۸). برخی از اقتصاددانان، پول را بسیار ساده تعریف کرده‌اند؛ به طور مثال در بیان تعریف پول می‌گویند پول چیزی است که وظایف پول را انجام دهد (هیگس، ۱۹۶۷، ص ۱). کلاور نیز در تعریف ساده‌ای از پول بیان می‌کند: با پول کالا خرید می‌شود و با کالا پول به‌دست می‌آید؛ اما کالا کالا نمی‌خرد (کلاور، ۱۹۶۷، ص ۵). در این تعریف بر نقش واسطه‌گری پول تأکید شده است. فیشر عقیده دارد هر کالایی که پول نامیده می‌شود باید به‌طور عام در مبادله قابل پذیرش باشد و هر کالایی که به‌طور عام در مبادله پذیرفتنی است، باید پول نامیده شود (فیشر، ۱۹۱۱، ص ۲)؛ یعنی از دیدگاه وی حقیقت پول، آن چیزی است که مقبولیت عمومی پیدا کرده و در مبادلات مورد پذیرش واقع می‌شود.

میشکین، ضمن تعریف پول، تلاش می‌کند، نقاط تمایز پول از دید عوام، با پول در اصطلاح اقتصاددانان را بیان کند: پول نقد مشتمل بر سکه و اسکناس به‌طور کامل بر این معنا (پول به‌عنوان وسیله پرداخت) تطابق داشته و یکی از مصادیق پول به‌شمار می‌آید. مردم نیز وقتی از پول صحبت می‌کنند اغلب همین انواع سکه و اسکناس موردنظر آنها می‌باشد. اما اقتصاددانان پول را صرفاً محدود به این دو نوع نمی‌دانند؛ بلکه برای نمونه، چک نیز به‌عنوان وسیله پرداخت در خریده‌ها مورد پذیرش عمومی بوده و نیز سپرده‌های حساب جاری در شمار پول قرار می‌گیرند. بلکه در یک تعریف وسیع‌تر اقلامی دیگر همانند سپرده‌های پس‌انداز نیز می‌توانند دارای عملکرد پولی باشند. به‌دلیل اینکه، آنها نیز می‌توانند سریعاً به پول نقد، حساب جاری، سهام، اوراق قرضه، اتموبیل، خانه و سایر انواع دارایی‌ها تبدیل شوند. (میشکین ۱۳۹۰، ص ۶۸).

برخی تلاش کرده‌اند پول را به وظایف پول تعریف کنند؛ به‌طور مثال در تعریف پول می‌گویند: پول چیزی است که سه وظیفه ۱. واسطه در مبادله؛ ۲. معیار سنجش؛ ۳. ذخیره ارزش را انجام دهد.

یکی از موضوعات بسیار مهم که موضوع برخی از احکام شرعی واقع می‌شود، «پول» است؛ به دلیل رشد معاملات اقتصادی، پول اهمیت ویژه‌ای پیدا کرده که باید چستی آن مشخص شود. پول گاهی به‌عنوان واسطه مبادله در پرداخت‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد و گاهی خودش مورد معامله قرار می‌گیرد، که هر کدام احکام مخصوص به خود دارد. همچنین باید بین پول با رویکرد خردی به‌عنوان دارایی شخص و پول با رویکرد کلان به‌عنوان دارایی جامعه، تفکیک قائل شد. مشخص شدن ماهیت پول، از باب موضوع‌شناسی برای صدور حکم در مورد جبران کاهش ارزش پول، تعلق زکات به پول‌های اعتباری، عینیت ارزش در افراد خارجی، امکان وقف پول و... فراهم می‌کند.

داوودی و دیگران (۱۳۷۴) مسائل مربوط به پول و بانکداری و برخی احکام فقهی پول را بررسی و با روش تحلیلی اقتصادی متأثر از مبانی ارزشی و حقوقی اسلام، مسئله کاهش ارزش پول را مطرح کرده‌اند. ماهیت پول مورد توجه فقها، به‌ویژه معاصران قرار گرفته است. شهید صدر در کتاب *الاسلام یقود الحیة* (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۲۴۷) درباره پول‌های کاغذی بدون پشتوانه طلا اظهارنظر کرده و می‌گوید: «پول‌های کاغذی اگرچه مال مثلی است، ولی مثل آن تنها همان کاغذ نیست؛ بلکه هر چیزی است که قیمت حقیقی آن را مجسم و بیان می‌کند. آیت‌الله هاشمی شاهرودی همه هستی و اساس پول را «ارزش و توان خرید» می‌داند (هاشمی شاهرودی، ۱۳۷۴، ص ۶۸۶۶). در این تحقیقات موضوع‌شناسی پول به‌طور کامل انجام نشده است. از ویژگی‌های این تحقیق نگرش جامع به موضوع‌شناسی پول و بررسی مسائل مهمی مثل موضوعیت داشتن «عینیت پول» و مسئله «خلق پول» است.

سؤال اصلی این تحقیق عبارت است از: پول چیست؟ و سؤالات فرعی عبارتند از: ۱. انگیزه نگهداری پول چه مواردی است؟ ۲. آیا پول ثروت است؟ ۳. آیا عینیت پول موضوعیت دارد؟ ۴. خلق پول چیست و چه آثاری دارد؟

۱. چستی پول

به دلیل آنکه پول چیزی است که بعد از شکل‌گیری اجتماع و نیاز به مبادله، مورد اعتبار عقلاً قرار می‌گیرد. بنابراین حقیقت و ذات آن به

۲. تعریف پول (نظریه مختار)

تعریف برگزیدل پول این است که هر چیزی که به‌طور گسترده به‌عنوان وسیله پرداخت شناسایی شود، پول است. این تعریف پول، شامل موجودی حساب جاری نیز می‌شود. حساب پس‌انداز نیز در صورتی که بدون تحمل هزینه و به‌سادگی بتواند وسیله پرداخت در زمان حال باشد (مثل حساب‌های روزشمار)، «پول» محسوب می‌شود؛ اما سایر دارایی‌ها مثل حساب‌های پس‌انداز بلندمدت، طلا، سهام اوراق بهادار و... که به‌طور معمول، مستقیماً وسیله پرداخت قرار نمی‌گیرند، «پول» نیستند.

مطابق با این تعریف، برخی از وظایف پول، از مواردی هستند که قوام پول بودن به آنها بستگی دارد. به‌طور مثال وظیفه «معیار سنجش»، از مواردی است که قوام پول به آن است؛ یعنی تا زمانی که وسیله‌ای قابلیت معیار سنجش بودن را نداشته باشد، نمی‌تواند پول باشد. وظیفه واسطه در مبادله هم در عبارت «وسیله پرداخت» نهفته است. اما وظیفه ذخیره ارزش را نمی‌توان به‌عنوان مقوم پول برشمرد. پول به‌طور معمول ارزش را ذخیره می‌کند؛ اما اگر در اثر نوسانات اقتصادی، ارزش اولیه خود را از دست بدهد؛ مثلاً اسکناس ۱۰ هزار تومانی تا یک سال قبل معادل ارزش ۱۰ میلی گرم طلا را داشت؛ اما امروز معادل ارزش ۲ میلی گرم طلا را داشته باشد، این امر سبب نمی‌شود که اسکناس ۱۰ هزار تومانی، پول نباشد.

ماهیت پول، «قدرت خرید» نیست؛ بلکه انتظار این است که به‌طور معمول، پول، قدرت خرید خود را حفظ کند. اما اگر این قدرت خرید کاهش یافت، پول از بین نرفته است؛ لذا قدرت خرید از اوصاف خارج از ذات پول است. شاهد بر این مدعا این است که عرف به‌ویژه در نوسانات اندک، کاهش قدرت خرید را نادیده می‌گیرد؛ حال آنکه اگر این ویژگی از مقومات پول بود، نباید نادیده گرفته می‌شد.

۳. تاریخچه شکل‌گیری انواع پول

به‌طور کلی می‌توان گفت که در تمام جوامع استفاده از پول مرسوم بوده و یک کالا به‌عنوان معیار سنجش و یا وسیله‌ای برای مبادله، مورد استفاده قرار می‌گرفته است. افراد جامعه توافق می‌کردند که یک چیز به‌عنوان پول، وسیله‌ای برای پرداخت‌های بین خودشان و یا تسویه بدهی‌ها مورد استفاده قرار گیرد (توبین، ۱۹۹۲). در ابتدا پول کالایی، سپس پول اعتباری، پول تحریری و پول الکترونیکی مراحل

طی شده پول هستند، در زمان حاضر نیز پول مجازی در تکاپوی کسب مقبولیت عمومی است.

۳-۱. پول کالایی

پول کالایی به شکل‌های گوناگون زیر وجود داشته است؛ چرم، پشم حیوانات، ادویه، نمک، تنباکو و حتی برده و در نهایت فلزات گرانبهای طلا و نقره. ملاک و اساس این تغییر و تحولات و تکامل در پول به صورت دارایی‌های فیزیکی، شرایط یکنواختی، تقسیم‌پذیری، انتقال‌پذیری و دوام بوده است. در نهایت فلزات طلا و نقره این شرایط را به خوبی احراز کردند و توانستند چندین هزار سال به‌عنوان پول در جریان باشند (کلاور، ۱۹۶۷، ص ۸۱).

۳-۲. پول اعتباری

پس از رواج مسکوکات طلا و نقره به‌عنوان پول در بین جوامع مختلف، وسیله دیگری با نام رسید پول تمام عیار و اسکناس‌هایی با صد درصد تعهد بازپرداخت بر حسب طلا و نقره ایجاد گردید. در ابتدا مردم می‌دانستند که در هنگام معامله با این نوع رسیدها و اسکناس‌ها، در واقع طلا و نقره در ذمه این سندها را معامله می‌کنند و سندها و اسکناس‌ها صرفاً رسید تلقی می‌شدند، نه پول. اما به تدریج با غفلت از قابلیت تبدیل، این اسناد مستقلاً به‌عنوان وسیله مبادله به کار برده شد. در این مرحله خود این اسناد تبدیل به پول شده و پول اعتباری نقد ایجاد گردید. در مرحله نهایی با قطع کامل رابطه حقوقی بین این نوع پول با طلا و نقره به‌عنوان پشتوانه آن، این نوع پول، پول اعتباری محض نامیده شد (داوودی و دیگران، ۱۳۷۴).

بنابراین پول‌های اعتباری از حیث پول بودن، تفاوتی با پول‌های کالایی ندارند. اگر احراز شود که احکامی که در صدر اسلام برای «درهم و دینار» بیان شده، ناظر به جنبه پولی درهم و دینار بوده، نه ناظر به جنبه کالایی آنها، در این صورت آن احکام به پول‌های اعتباری نیز قابل تعمیم است؛ مگر اینکه احراز کنیم که جنس طلا و نقره برای صدور احکام خاص، موضوعیت دارد.

۳-۳. پول تحریری

با توسعه نهادهای مالی سپرده‌پذیر، شکل دیگری از پول، به نام پول تحریری شکل گرفت؛ این گونه پول اعتباری، مانند حساب‌های

(سلیمانی پور و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۱۷۰).

یکی از چالش‌های اساسی پول مجازی، فقدان «مقبولیت عمومی» است. در حال حاضر پول‌های مجازی به شکل معمول در مبادلات مورد استفاده قرار نمی‌گیرند و در پرداخت‌ها مورد قبول پذیرنده پول (به طور عمومی) واقع نمی‌شوند. نوعاً ارزش‌های دیجیتال تا به امروز نتوانسته‌اند به‌طور رسمی در همه کشورهای دنیا از جمله ایران به‌عنوان پول رسمی مورد قبول واقع شوند. البته ممکن است در برخی از کشورها مثل «ژاپن» و به‌ویژه در برخی از بخش‌های آن به‌عنوان «پول» مورد قبول واقع شوند که در این صورت فقط در همان کشور و در همان بخش خاص «پول» محسوب می‌شوند.

۴. مسائل اصلی مرتبط با پول

بعد از شناخت چستی پول و بررسی تاریخچه شکل‌گیری پول، لازم است برخی مسائل اساسی مرتبط با پول را بیان کنیم؛ هرچند مسائل مختلفی را می‌توان در مورد پول بیان کرد؛ اما چهار مسئله اساسی که در سطح خرد و کلان مطرح است، عبارتند از:

الف. انگیزه نگهداری پول چیست؟

ب. آیا پول ثروت است؟

ج. آیا «عینیت» پول، موضوعیت دارد؟

د. منظور از خلق پول بانکی چیست؟

۴-۱. انگیزه نگهداری پول

قبل از کینز (اقتصاددان انگلیسی)، اقتصاددانان معتقد بودند، مردم پول را به انگیزه معاملاتی و احتیاطی، تقاضا می‌کنند؛ یعنی کسانی که تقاضای پول می‌کنند، یا می‌خواهند آن را در مبادله‌ای (برای خرید کالا یا خدمت) به دیگران پرداخت کنند و یا اینکه آن پول را احتیاطاً برای مصارف ناگهانی (بیماری، تصادف و...) نگهداری می‌کنند. ظاهراً آن چیزی که در ذهن فقها از انگیزه نگهداری پول بوده، همین معناست. به‌طور مثال آیت‌الله خوئی در *مصباح‌الفقاهه* چنین می‌گوید: «افرادی که وارد یک معامله می‌شوند یا قصد خرید یک کالا برای رفع نیازهایشان را می‌کنند (که اینها مشتری هستند) و یا اینکه می‌خواهد مالیت مال خود را در ضمن یک متاعی (که غالباً پول است)، حفظ کنند» (موسوی خوئی، بی‌تا، ج ۲، ص ۹).

یعنی مردم (غالباً فروشندگان)، پول را در مقابل کالا از دیگران

جاری است. بانک‌ها، مؤسسات و نهادهای مالی، حساب معاملات را به مشتریان می‌دهند تا سپرده‌گذاران برای پرداخت بهای کالاها و خدمات، چک بنویسند. پول تحریری را پول ثبتی، بانکی و دفتری نیز می‌نامند که در نیمه نخست قرن نوزدهم توسعه پیدا کرد (ر.ک: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۴، ص ۴۶).

۳-۴. پول الکترونیکی

با توسعه رایانه و پیشرفت تکنولوژی ارتباطات از راه دور، راه بهتری برای سازماندهی سیستم پرداخت‌ها ابداع شد. در این شیوه، سیستم کاغذی می‌تواند برچیده شود و با تبدیل کامل آن به آنچه به‌عنوان ابزارهای پرداخت الکترونیک (EMOP) شناخته می‌شوند، انجام پرداخت‌ها با استفاده از ارتباطات از راه دور الکترونیکی میسر می‌گردند. توسعه تکنولوژی رایانه ارزان، به مفهوم ورود به عصر جدیدی از یک تحول جهانی در سیستم پرداخت‌هاست. این تحول با پیدایش پول الکترونیک همراه بود. «پول الکترونیک» پولی است که به‌طور الکترونیکی ذخیره می‌شود و اشکال گوناگونی دارد (ر.ک: داوودی و صمصامی، ۱۳۸۸، ص ۳۴-۳۶). پولی که در انتقال‌های کارت به کارت، خریدهای اینترنتی، ثبت‌نام‌ها و انواع پرداخت‌های اینترنتی، جایجا می‌شود، مصادیق همین پول الکترونیکی محسوب می‌شوند.

۳-۵. پول مجازی

در سال ۱۹۹۸ به منظور تسهیل انجام امور مالی و ایجاد پولی بدون حضور واسطه‌ها (بانک‌ها) و توسط افراد یک جامعه، اولین جرقه مفهوم پول مجازی به معنای پول رمزگذاری‌شده، توسط وی‌دای (Wei-Dai) مطرح شد. وی پیشنهاد نوع جدیدی از پول الکترونیک را ارائه داد که از روش رمزگذاری رایانه‌ای برای کنترل تولید پول و انجام معاملات بدون واسطه و مرجع مرکزی استفاده شود. ایده پول مجازی به دنبال فعال کردن پولی «خودگردان» بود که در میان کاربران خود با گستره‌ای جهانشمول و البته مجازی کاربرد داشته باشد و از سوی دیگر، نهادهای حاکمیتی و از جمله بانک مرکزی در کنترل آن دخالتی نداشته باشند. در طول سال‌های مختلف این ایده در قالب‌های مختلف، عموماً توسط متخصصان حوزه فناوری اطلاعات، مانند هال فینی، پیگیری شد؛ تا اینکه در سال ۲۰۰۹، بیت کوین به‌عنوان اولین واحد پول مجازی و نمونه موفق عملیاتی طرح‌های سابق معرفی گردید

به‌عنوان دارایی شخص تلقی می‌شود. مثلاً وقتی گفته می‌شود فرد «الف» ثروتمندتر از فرد «ب» است؛ یعنی مجموعه دارایی‌های فرد «الف» بیشتر از مجموع دارایی‌های فرد «ب» است؛ و این دارایی‌ها شامل دارایی‌های پولی و غیرپولی است. بنابراین با رویکرد خرد، پول ثروت است و دارایی فرد به حساب می‌آید.

اما در سطح کلان وقتی یک کشور معادل ارزش ۱۲۰۰ هزار میلیارد تومان کالا تولید می‌کند؛ اگر معادل همین ارزش هم در این اقتصاد پول وجود داشته باشد؛ گفته نمی‌شود: مجموعه دارایی‌های این کشور معادل ۲۴۰۰ هزار میلیارد تومان است؛ به دلیل اینکه در سطح کلان، پول فقط به همان اندازه که موجب تسهیل مبادلات و افزایش مبادلات شده است، باعث افزایش رفاه و افزایش ارزش در یک اقتصاد شده است. هرچند محاسبه دقیق اینکه ورود پول به یک اقتصاد چه میزان ارزش در آن اقتصاد ایجاد کرده است، به عوامل مختلفی بستگی دارد، اما به‌طور اجمال می‌توان گفت: در جامعه‌ای که ظرفیت تولید اشباع نشده است؛ همچنین تنگناهای اقتصادی هم وجود نداشته باشد؛ ورود پول به آن اقتصاد، سبب افزایش سرمایه‌گذاری‌های مولد اقتصادی می‌شود. در این جامعه ورود پول جدید، ثروت آن جامعه را افزایش می‌دهد؛ اما در جوامعی که ظرفیت‌های تولیدی اشباع شده و یا اینکه موانع و تنگناهای اقتصادی، مانع رسیدن پول‌های جدید به سرمایه‌گذاری مولد باشد، «پول جدید» نه تنها، ثروت آن جامعه را افزایش نمی‌دهد، بلکه مشکلات جدیدی را به وجود می‌آورد و باعث نابرابرتر شدن توزیع می‌شود.

۳-۴. آیا «عینیت» پول موضوعیت دارد

در انتقالات پولی، آن چیزی که منتقل می‌شود «عین خارجی» نیست؛ بلکه با انتقال پول از حسابتی به حساب دیگر، «پول اعتباری» از ملکیت شخصی به ملکیت شخصی دیگر منتقل می‌شود. بدین ترتیب با سپرده‌گذاری پول نزد بانک در قرارداد قرض، مثلاً به اندازه یک میلیون تومان، همان مبلغ اسمی به ملکیت بانک درآمده و همین مبلغ به ذمه بانک آمده که مطابق با قرارداد باید به سپرده‌گذار برگرداند. در قرارداد وکالت نیز مبلغ یک میلیون تومان پول را سپرده‌گذار به بانک (وکیل خود) می‌دهد تا آن را در فعالیت‌های اقتصادی به کار گیرد و سود حاصله را با کسر حق الوکاله به سپرده‌گذار تحویل دهد. در این قرارداد نیز مبلغ اسمی یک میلیون تومان در اختیار بانک قرار می‌گیرد و سپرده‌گذار به اندازه این

قبول می‌کند تا مالیت (ارزش) متاع خود را حفظ کنند؛ تا اینکه بعداً با آن معامله دیگری انجام دهند و مثلاً کالای مصرفی خریداری کنند.

اما کینز، انگیزه دیگری تحت عنوان انگیزه سفته‌بازی برای تقاضای پول مطرح کرد؛ یعنی گاهی افراد (براساس انتظاراتشان از آینده) حدس می‌زنند سرمایه‌گذاری ۳ ماه بعد، سودآورتر از سرمایه‌گذاری الان باشد. آنها پول را به این انگیزه که در سه ماه بعد وارد یک معامله سودآور بشوند، نگهداری می‌کنند.

تقاضای پول به انگیزه سفته‌بازی یا بورس‌بازی را می‌توان در قالب تقاضای دلار در زمان‌هایی که اقتصاد دچار نوسانات ارزی شدید است، توضیح داد. هرچند نوعاً در فقه، ارز خارجی را به‌منزله کالا در نظر می‌گیرند؛ اما واقعیت این است که ارز خارجی هم، کارکرد پول را دارد. به‌طور مثال، کسانی که تقاضای دلار می‌کنند، برای خرید کالا و خدمت از یک کشور خارجی (واردات، سفرهای خارجی و...) نیاز به دلار دارند. اما گاهی افراد تقاضای دلار دارند، اما نه تصمیم به واردات کالا دارند و نه سفر خارجی در پیش دارند؛ بلکه صرفاً به این دلیل که حدس می‌زنند، قیمت دلار در آینده افزایش یابد (مثلاً به خاطر تحریم‌ها، تقاضای دلار بیشتر از عرضه آن در بازار باشد)، تقاضای دلار می‌کنند. این نوع تقاضا را، تقاضای سفته‌بازی دلار می‌گویند. تقاضای سفته‌بازی موجب می‌شود بخشی از ارز موردنیاز امروز از چرخه فعالیت‌های اقتصادی خارج شود و در سطح کلان مشکلاتی را به وجود می‌آورد. به دلیل اینکه سیاست‌گذار اقتصادی، متناسب با حجم تولید و مبادلات، اقدام به نشر و خلق پول می‌کند؛ اما خروج بخشی از پول جامعه (به‌واسطه تقاضای سفته‌بازی) از چرخه تولید و مبادلات، اقتصاد را دچار نوسان می‌کند. بنابراین به نظر می‌رسد تقاضای پول به انگیزه سفته‌بازی، از مسائل مستحدثه باشد که به دلیل وقوع نوسانات شدید در اقتصاد، چنین فرصتی برای سفته‌بازان فراهم می‌شود. از این رو، فقه باید حکم نگهداری پول یا دلار به انگیزه سفته‌بازی را مشخص کند.

۲-۴. آیا پول ثروت است

مسئله ثروت بودن پول را در دو حوزه خرد و کلان بررسی می‌کنیم. در حوزه اقتصاد خرد، افراد، بنگاه‌های تولیدی و حتی شرکت‌های بزرگ مالی، بخشی از دارایی‌های خود را به‌صورت پول نگهداری می‌کنند. ثروت آن چیزی است که در نگاه افراد دارای ارزش است و

است. و گاه حتی قبل از سپرده‌گیری اقدام به وام‌دهی می‌کند. بدین ترتیب «خلق پول» در معنای صحیح بر قابلیت وام‌دهی (و سپرده‌آفرینی) بانک، مقدم بر سپرده‌گیری و اکتساب ذخایر دلالت دارد (سبحانی و درودیان، ۱۳۹۴، ص ۳۴). ویکسل (۱۹۰۷) در مجله اقتصادی چنین می‌گوید: «بانک‌ها در فعالیت وام‌دهی خود محدود به سرمایه‌شان نیستند؛ بلکه پول موردنیازشان را خود به وجود می‌آورند» (ر.ک: کیان‌پور، ۱۳۹۴، ص ۱۹۱۸).

فرایند خلق پول در بسیاری از کتاب‌های درسی با استفاده از مفهوم ضریب فزاینده در اقتصاد نشان داده می‌شود. مدل بسیار ساده‌ای که اجرا می‌شود این است که یکی از سپرده‌گذاران عمومی حقوق یک میلیون تومانی خود را در بانک «الف» سپرده‌گذاری می‌کند، بانک می‌داند اگر از مجموعه سپرده‌هایی که به بانک سپرده می‌شود، تنها ۱۰ درصد باقی بماند، پاسخگوی نیاز مراجعان خواهد بود. در نتیجه این فرض، بسیاری از پول‌های سپرده‌گذاری شده در بانک بی‌استفاده باقی می‌ماند و بانک هر روز به آنها نیاز ندارد. از همین رو، بانک‌های مرکزی، بانک‌ها را موظف می‌کنند که تنها بخشی از سپرده‌های خود را به عنوان «ذخیره قانونی» نزد بانک مرکزی نگهدارند و بقیه را می‌توانند وام بدهند. به طور مثال اگر نرخ ذخیره قانونی ۱۰ درصد باشد، بانک موظف است ۱۰ درصد پول سپرده‌گذار (۱۰۰ هزار تومان) را به عنوان ذخیره نگه دارد و ۹۰۰ هزار تومان باقی مانده را به کسی که نیاز دارد، وام دهد. در حال حاضر، هر دو سپرده‌گذار اصلی و وام‌گیرنده جدید فکر می‌کنند که پول در حساب بانکی خود دارند. سپرده اصلی یک میلیون تومانی در بانک به ۱۹۰۰۰۰۰ (یک میلیون و نهصد هزار تومان) سپرده تبدیل شده که شامل یک میلیون تومان سپرده اصلی است که ۹۰۰ هزار تومان آن با عنوان وام به قرض‌گیرنده، داده شده است. این ۹۰۰ هزار تومان در اقتصاد به کار گرفته می‌شود (با آن خرید انجام می‌گیرد و یا با آن کسب و کاری انجام می‌شود) و پول بانکی دوباره در بانک «ب» دریافت می‌شود و بانک «ب» ۹۰ هزار تومان آن را به عنوان ذخیره نگه می‌دارد، درحالی که ۸۱۰ هزار تومان آن را وام می‌دهد. ۸۱۰ هزار تومان دوباره مصرف می‌شود و دوباره در بانک «ج» انباشته می‌شود؛ در این زمان ۸۱ هزار تومان آن به عنوان ذخیره نگه داشته می‌شود؛ درحالی که ۷۳۹ هزار تومان آن دوباره وام داده می‌شود و این روند در مجموع ادامه می‌یابد (ر.ک: رایان کالینز و همکاران، ۲۰۱۱، ص ۱۹۱۸). این مطلب قابل اثبات است که یک میلیون تومان ابتدایی تقسیم بر ۱۰ درصد مساوی ده میلیون تومان، خلق پول می‌کند.

مبلغ حق مطالبه از بانک دارد. همه پول‌هایی که توسط سپرده‌گذاران به بانک داده می‌شود، به اصطلاح وارد استخر بانک می‌شود و به اندازه همان مبلغ، سپرده‌گذار حق مطالبه دارد و این حق، حق دینی است نه حق عینی. بنابراین در پول‌های الکترونیکی و حساب‌های بانکی مسئله «عینیت» در مورد پول محقق نیست. بلکه مالیت مطرح است؛ اما نه مالیت صرف، بلکه مالیتی که در یک اسکناس هزار تومانی وجود دارد.

بنابراین پول ۱۰ هزار تومانی چیزی است که به اندازه ارزش اسمی ۱۰ هزار تومان، در قالب یک اسکناس ۱۰ هزار تومانی (غیر معین) یا ۲ اسکناس ۵ هزار تومانی و یا ... شکل بگیرد. بنابراین «عینیت خاص» در مورد پول صدق نمی‌کند. مثلاً کسی که ۲ میلیون تومان در بانک سپرده‌گذاری می‌کند، حق مطالبه دینی، به اندازه این ۲ میلیون تومان از بانک پیدا می‌کند، اما نه نسبت به همان ۲ میلیون تومانی که با سریال‌های خاص، در بانک قرار داد. لذا تصور ملکیت مشاع به اندازه سپرده از حجم کل سپرده‌ها، تصویر صحیحی نیست.

این مسئله می‌تواند پاسخ یک شبهه فقهی را بدهد. شبهه آن است که اگر تجمیع سپرده‌ها نزد بانک، یک ملکیت مشاع برای همه سپرده‌گذاران ایجاد کند و بعد از کسب درآمد در فعالیت اقتصادی نیز همین ملکیت مشاع باقی باشد، تا هر کس سهم خود را بردارد؛ با علم به اینکه برخی از درآمدها از فعالیت‌های حرام حاصل شده باشد؛ این حرام در فرض مشاع بودن به کل سپرده‌ها سرایت می‌کند. اما پاسخ این شبهه آن است که همان‌طور که بیان شد، ملکیت مشاعی در کار نیست؛ بلکه صرفاً حق مطالبه دین، به اندازه مبلغی که سپرده‌گذاری کرده، ایجاد می‌شود و با این فرض، «افراز» سهم هر کس از کل، سهل‌المؤونه است و شبهه اختلاط با حرام پیش نمی‌آید.

۴-۴. خلق پول

در اقتصادهای امروزی بخش مهمی از پول در جریان، بدهی بانک‌های خصوصی است؛ از زمانی که زرگرها جایگاه مهمی در نگهداری مسکوکات و سپس انتشار رسید دست یافتند؛ به فاصله کوتاهی به جهت ماندگاری سپرده‌های مسکوکات، به انتشار چندبرابری رسید (نسبت به ذخیره مسکوکات) روی آوردند. از این زمان بانک‌داری مدرن با شیوه‌ای موسوم به «ذخیره جزئی» تکامل یافت. به این معنا که بدهی منتشره به وسیله بانک، به وسیله پشتوانه جزئی از ذخایر حمایت می‌شد. به بیان ساده‌تر، یعنی بدهی که بانک ایجاد می‌کند، بیش از موجودی نزد بانک

را به سوی وابستگی به دولت و اتکای به حمایت او سوق می‌دهد. حاکمیت نیز از بیم بروز بحران‌های بانکی، به تعبیه اهرم‌های حمایتی جهت اطمینان‌بخشی به بدهی بانک‌ها می‌پردازد؛ تمهیداتی نظیر تضمین (بیمه) سپرده و امکان دسترسی به ذخایر، به معنای آن است که بانک‌ها عمل سودجویانه خلق پول را به اتکای حمایت و سوبسید پنهان دریافتی از دولت انجام می‌دهند. در نگاه این منتقدان، بانک‌داری در عمل به مصادره حمایت دولت در راستای نفع‌جویی خصوصی اقدام کرده و ریسک خود را به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به گردن جامعه می‌اندازد. نظریه‌پردازان مکتب اتریش غیرعادلانه بودن خلق پول بانکی را به تورم‌زا بودن آن ارجاع داده و با اشاره به اینکه ایجاد پول هیچ منبع جدیدی به‌وجود نمی‌آورد، تنها نتیجه آن را تورم می‌دانند (ر.ک، صمصامی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۷۶).

به‌طور کلی می‌توان گفت: هر دو رویکرد، یعنی رویکرد خوش‌بینانه و رویکرد بدبینانه نسبت به سیستم ذخیره جزئی و خلق اعتبار بانکی، در بین اقتصاددانان نظام اقتصاد سرمایه‌داری وجود دارد. برخی از این اختلاف دیدگاه‌ها به شرایط بومی و شرایط اقتصادی هر جامعه برمی‌گردد. به‌طور مثال، در جوامع اقتصادی که فرصت‌ها و ظرفیت‌های اقتصادی به‌صورت اشباع نشده وجود دارد، اشتغال در شرایط اشتغال ناقص است، در صورتی که هدایت نقدینگی به درستی انجام شود، خلق اعتبار، امتیازی برای تأمین مالی پروژه‌های سرمایه‌گذاری است. در این شرایط انتظارات عقلایی هم، گرایشی به بی‌ثباتی ندارد، تا مسئله هجوم به بانک‌ها اتفاق بیفتد. اما در شرایط اشتغال کامل، و یا وجود تنگناهای اقتصادی، وجود زمینه‌های رانت و فساد و عدم شفافیت اقتصادی، زمینه‌های تشدید نابسامانی توسط خلق اعتبار جدید و سوءاستفاده بانک‌داران از وضعیت موجود، فراهم است. لذا ارائه یک نسخه واحد برای مسئله خلق اعتبار بانکی برای همه شرایط و همه جوامع، مشکل است؛ اما در عین حال، شواهد تجربی نشان می‌دهد که اعطای این «امتیاز» به سیستم بانکی عمدتاً منجر به بهره‌برداری نادرست شده و منافع حاصل از «خلق اعتبار» به‌صورت عادلانه توزیع نمی‌شود.

در بستر خلق پول در نظام بانکی، عملکرد نظام بانک‌داری متعارف، به‌گونه‌ای است که بیش از آنچه پول و اعتبار منتشر و عرضه می‌شود، پول و اعتبار تقاضا می‌شود؛ چراکه سرعت رشد تولید هیچ‌گاه با رشد خلق پول برابری نمی‌کند و این موضوعی است که

هرچند بروز خلق پول در سیستم بانکی ربوی بیشتر است؛ اما در بانک‌داری بدون ربا نیز حتی با فرض اجرای صحیح آن (یعنی مشارکت واقعی و یا خرید واقعی کالا و فروش آن به مشتری)، خلق پول انجام می‌شود. در فرض خرید کالا توسط بانک برای ارائه تسهیلات فروش اقساطی به مشتریان، حساب فروشنده کالا یک میلیون تومان افزایش می‌یابد که سیستم بانکی می‌تواند ۹۰ درصد آن را وام دهد و به همین ترتیب فرایند خلق پول ادامه یابد. در فرض مشارکت بانک نیز به‌طور مثال، بانک وام مشارکتی یک میلیون تومانی را به مشتری می‌دهد و مشتری نیز این یک میلیون تومان را در هر جایی سرمایه‌گذاری کند (مثلاً دستمزد کارگر را بپردازد و یا یک ماشین آلات تهیه کند)، باز هم با یک یا چند واسطه (به‌ویژه در یک اقتصاد بانکی) این پول (توسط کارگر یا فروشنده ماشین آلات) در بانک (سیستم بانکی) سپرده‌گذاری می‌شود؛ بدین ترتیب، فرایند خلق پول، هرچند با سرعت کمتر، اما در سیستم بانکی بدون ربا نیز انجام می‌شود.

برخی اقتصاددانان اعطای امتیاز خلق پول به نظام بانکی را خلاف مصالح اجتماعی می‌دانند. مخالفت اقتصاددانان با خلق پول بانکی با استناد به معیارهای مختلفی صورت گرفته است. بیشترین حجم مخالفت مربوط به گرایش این وضعیت به ایجاد بی‌ثباتی است؛ منتقدان، بانک‌داری ذخیره جزئی را ذاتاً بی‌ثبات و مخاطره‌انگیز می‌دانند؛ زیرا بانک ممکن است با خروج یک‌جای درصد معناداری از سپرده‌ها یا نکول وسیع تسهیلات اعطایی مواجه شود. بدهی بانک (سپرده‌ها) در حالی به‌عنوان پول رایج، فاقد ریسک و تضمین شده است، که دارایی‌های او (تسهیلات اعطایی) در معرض ریسک نکول قرار دارد. این ریسک دائمی در کنار قابلیت تسری بحران از یک بانک به کل نظام، بانک‌داری را مستعد شکنندگی می‌سازد. عامل دیگر در ایجاد بی‌ثباتی از ناحیه خلق پول بانکی مربوط به وجود گرایش‌های موافق سیکلی در قبض و بسط پول بانکی است. این در حالی است که بانک‌ها به صورت مجزا و هماهنگ نشده براساس نفع خصوصی تصمیم می‌گیرند و لذا مسئولیت بروز و یا تشدید سیکل‌های تجاری بر عهده هیچ‌یک از آنها نیست (ر.ک: رایان کالینز و همکاران، ۲۰۱۱، ص ۲۰).

یکی دیگر از محورهای اساسی در بین مخالفان خلق پول بانکی مربوط به دغدغه‌های عدالت‌جویانه است. نبود سنجیت بین ساختار دارایی و بدهی بانک‌ها از حیث ریسک، نقدشوندگی و دوره زمانی، آنها

پول و بر هم خوردن توازن عرضه و تقاضا می‌شود و یکی از دلایل شکل‌گیری تورم است. در مورد پول‌های اعتباری «عینیت» مطرح نیست؛ بلکه سپرده‌گذار به اندازه سپرده خود، از بانک طلب‌کار می‌شود؛ بنابراین ملکیت مشاع مطرح نیست تا حرام بودن بخشی از درآمدهای بانک سبب سرایت حرمت به تمام سپرده‌ها شود.

به علت وجود سازوکار «ذخیره جزئی»، خلق پول در مورد پول‌های اعتباری، بسترساز وقوع نوسانات اقتصادی و بر هم خوردن توازن عرضه و تقاضای پول است.

منابع.....

داوودی، پرویز و حسین صمصامی، ۱۳۸۸، *به سوی حذف ربا از نظام بانکی (از نظریه تا عمل)*، تهران، دانایی و توانایی.

— و دیگران، ۱۳۷۴، *پول در اقتصاد اسلامی*، تهران، سمت.

دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۴، *پول در اقتصاد اسلامی*، تهران، سمت. سجانی، حسن و حسین درودیان، ۱۳۹۴، «ارزیابی انتقادی رویکردهای موجود در هستی‌شناسی پول؛ ارائه تفسیری بدیل»، *اقتصاد اسلامی*، سال پانزدهم، ش ۵۷ ص ۱۱۳-۱۳۶.

سلیمانی‌پور، محمدمهدی و دیگران، ۱۳۹۶، «بررسی فقهی پول مجازی»، *تحقیقات مالی - اسلامی*، ش ۱۲، ص ۱۶۷-۱۹۲.

صدر، سیدمحمدباقر، ۱۴۲۴ق، *الاسلام یقود الحیاة*، چ دوم، قم، مرکز الابحاث والدراسات التخصصية للشهيد الصدر.

صمصامی، حسین و دیگران، ۱۳۹۳، «هزینه‌های خلق پول در نظام بانکدار متعارف و راه‌کار تأمین مالی اسلامی»، *پژوهش‌نامه اقتصادی*، ش ۵۵ ص ۷۱-۱۰۳. کیان‌پور، فرشته، ۱۳۹۴، *بررسی امکان خلق پول نظام بانکی در نظام مالی اسلامی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته اقتصاد، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.

مجاهدی‌فر، محمدمهدی و رحیم دلایی اصفهانی، ۱۳۹۴، «اساس‌گذاری زمانی در بانکداری ذخیره جزئی، تفسیری از انتقاد موریس آله به تعادل‌های بهره‌ای در مکانیزم اعتبار»، *پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی*، ش ۷۴، ص ۷۵-۹۴.

موسوی خوئی، سیدابوالقاسم، بی‌تا، *مصباح الفقاهه*، بی‌جا، بی‌نا.

میشکن، فردریک اس، ۱۳۹۰، *اقتصاد پول، بانکداری و بازارهای مالی*، ترجمه احمد شعبانی، تهران، دانشگاه امام صادق.

هاشمی شاهرودی، سیدمحمد، ۱۳۷۴، «احکام فقهی کاهش ارزش پول»،

فقه اهل‌بیت، ش ۲، ص ۹۸-۵۲.

Clower, R. W., 1967, "A Reconsideration of the Microfoundations of Monetary Theory", *Western Economic Journal*, N. 6 (7).

Fisher, I. with H. G. Brown, 1911, *The Purchasing Power of Money: Its Determination and Relation to Credit, Interest and Crises*, New York, Macmillan.

Hicks, J. R., 1967, *Critical Essays in Monetary Theory*, Clarendon Press, Oxford.

Ryan-Collins, J. Greenham, T., Jackson, A. & Werner, R., 2011, *Where Does Money Come From? A Guide to the UK Monetary and Banking System*, New Economics Foundation.

Tobin, James, 1992, *Money and finance*, Money for new Palgrave, March.

ذات نظام بانکداری ذخیره جزئی را با چالش مواجه می‌سازد (مجاهدی‌فر و دلایی اصفهانی، ۱۳۹۴، ص ۸۳ و ۸۴). اما در بانکداری بدون ربا در صورت اجرای صحیح عقود اسلامی، سرعت خلق پول متناسب با رشد تولید و خدمات است و از همین جهت ذات خلق پول مشکل‌آفرین نیست. به عنوان مثال فرد الف ۵۰ میلیون تومان حاصل کار و دسترنج خود را در بانک سپرده می‌کند و بانک را وکیل می‌کند که این پول را در فعالیتهای اقتصادی سرمایه‌گذاری کند. فرض کنیم بانک طبق قانون ۴۵ میلیون تومان از این پول را تسهیلات خرید اقساطی به فرد «ب» می‌دهد و این پول را به حساب شرکت خودروساز واریز می‌کند. فرد «ب» ماشین را تحویل می‌گیرد و یک تولید صورت گرفته؛ اما آن ۴۵ میلیون را مثلاً بانک به عنوان دستمزد کارگران پرداخت می‌کند، بر فرض که این ۴۵ میلیون توسط کارگران دوباره به بانک برگردد و باز در مسیر یک تسهیلات دیگر قرار گیرد، باز هم یک تولید و یا خدمت دیگر در اقتصاد ایجاد می‌شود. بنابراین میزان خلق پول متناسب با میزان تولید کالا و خدمات است.

چالش‌های اصلی خلق پول در بانکداری بدون ربا مرتبط با دو دلیل عمده (غیر از ذات خلق پول) است: اول، اعطای امتیاز خلق پول به بانک‌های خصوصی، که سبب جلب منافع زیاد برای نظام بانکی می‌شود. این اشکال در صورت سرازیر شدن منافع خلق پول به منابع عمومی، قابل کنترل است. دوم، اجرای صحیح عقود اسلامی مستلزم بهره‌مندی نظام بانکی از ساختار متناسب با بازار سرمایه است. در بانکداری بدون ربا موجود، به دلیل کپی‌برداری از نسخه غربی، تغییرات ساختاری لازم برای ورود به بخش واقعی در بانک‌ها ایجاد نشده، و نظام بانکی پرسنل متخصص و آموزش داده و ساختارهای متناسب برای ورود به بخش واقعی را ندارد.

نتیجه‌گیری

شناخت ماهیت پول و تاریخچه پول، نقش مؤثری در موضوع‌شناسی پول به عنوان یکی از موضوعات احکام، دارد. پول هر چیزی است که به‌طور گسترده به‌عنوان وسیله پرداخت مورد استفاده قرار می‌گیرد. بنابراین حتی پول‌های مجازی در جوامعی که این ویژگی را دارند، پول محسوب می‌شوند. پول‌های اعتباری امروزی در سطح خرد ثروت هستند؛ اما در سطح کلان، ثروت جداگانه‌ای محسوب نمی‌شوند.

نگهداری پول به انگیزه سفته‌بازی موجب افزایش تقاضا برای